

MARZENA DYJAKOWSKA

Ustrój i prawo starożytnego Rzymu w świetle krakowskich wydań *De magistratibus et sacerdotiis, praeterea de diversis legibus Romanorum* Giulia Pomponia Leto

The Political and Legal System of Ancient Rome in the Light
of the Krakow Editions of *De magistratibus et sacerdotiis,
praeterea de diversis legibus Romanorum* by Giulio Pomponio Leto

Abstract

The article is devoted to the political and legal system of ancient Rome, especially during the Republic, in the light of the treatise written by the Renaissance scholar Pomponio Leto. The treatise was well-received in sixteenth-century Poland, as evidenced by the four Krakow editions. The author of the treaty (1428–1497) was an Italian humanist, professor of eloquence in Rome, and founder of the Academia Romana, where members discussed various questions of ancient history and literature. His treatise *De Romanorum magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis et legibus* is considered by many scholars to be a “by-product” of work related to the publication of texts by Roman historians, commenting on the works of Virgil, and especially work on the texts of Varro. The author of the paper aims also to demonstrate the influence of sources of Roman law, particularly fragments of Justinian’s *Digests*, on the content of the treatise, often overlooked by most researchers.

KEYWORDS: Giulio Pomponio Leto, political reforms in Poland in XVI century, Roman political system, Roman law

SŁOWA KLUCZOWE: Giulio Pomponio Leto, reformy polityczne w Polsce w XVI wieku, ustrój Rzymu, prawo rzymskie

MARZENA DYJAKOWSKA – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Pomorskiego w Słupsku, ORCID – 0000-0001-5040-6058, e-mail: marzena.dyjakowska@upsl.edu.pl

1 | Wprowadzenie – reformy ustrojowe w Polsce w początkach XVI wieku

Krótkie panowanie Aleksandra Jagiellończyka, a następnie władanie Zygmunta I przyniosły ożywioną dyskusję nad kształtem instytucji ustrojowych Polski i Litwy oraz nad wzajemnym stosunkiem poszczególnych władz, zwłaszcza pozycją króla, senatu oraz izby poselskiej. Już Aleksander Jagiellończyk, chcąc wynagrodzić starej małopolskiej magnaterii swoje wyniesienie na tron polski, w 1501 r. wydał w Mielniku przywilej zwiększający rolę senatu. Wskutek sprzeciwu opozycji – nowej magnaterii, niedopuszczonej do godności i urzędów – przywilej mielnicki nie wszedł w życie, a sejm w Piotrkowie zaowocował w 1504 r. uchwaleniem dwóch ustaw osłabiających pozycję magnatów: ograniczono rozdawnictwo dóbr królewskich, wprowadzając zakaz ich nadawania lub obciążania bez zgody sejmu^[1], a także zabroniono łączenia w jednym ręku niektórych urzędów (*incompatibilitas*)^[2]. Podstawowe formy ustrojowe Polski i Litwy ustalił ostatecznie w 1505 r. sejm radomski. Za jego najważniejszą zdobycz uchodzi konstytucja zwana *Nihil novi*, zgodnie z którą żadne nowe postanowienie nie może zapaść bez zgody zarówno senatu, jak i izby poselskiej^[3]. Utrwalony został tym samym podział sejmu na dwie izby o szerokiej inicjatywie ustawodawczej. Szlachta zagwarantowała sobie ponadto prawo wybierania na sejmikach kandydatów na urząd sędziego ziemskiego^[4] i potwierdziła obowiązek króla mianowania na urzędy ziemskie tylko szlachty – posesjonatów osiadłych w ziemi, gdzie urząd zawakował^[5]. Szlachcie udało się także zapobiec próbom dworu zmierzającym do ograniczenia pełnej elekcyjności tronu. Choć w 1529 r. doszło do wyboru – jeszcze za życia ojca – dziewięcioletniego Zygmunta Augusta na tron polski i litewski, a sejm krakowski w 1530 r. zatwierdził jego koronację, Zygmunt I na tym samym sejmie musiał zagwarantować przestrzeganie w przyszłości zasady wolnej

¹ “De modo bonorum Regalium inscribendorum,” w *Volumina Legum*, t. 1 (Petersburg: nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859), 136.

² “De officiis Regis et Curiae et praesertim Mareschalcorum,” w *ibidem*, 135.

³ “De non faciendis constitutionibus sine consensu consiliariorum et Nuntiorum Terrestrium,” w *ibidem*, 137.

⁴ “De officialibus iudiciorum,” w *ibidem*, 139.

⁵ “De dignitatibus et officiis hominibus possessionatis dandis,” w *ibidem*.

elekcji dokonywanej na specjalnie w tym celu zwołanym sejmie walnym^[6]. Do innych zdobyczy stanu szlacheckiego należało zaostrezenie poddaństwa. I tak w 1518 r. Zygmunt I stwierdził – poprzez oddalenie skargi przeciw Piotrowi Brzeskiemu z 1518 r. – że włościanie nie mogą pozywać swoich panów przed sąd królewski^[7]; oznaczało to, że w dobrach prywatnych sądownictwo dominialne było wyłącznie właściwe dla włościan. Statuty i konstytucje sejmowe zwiększały wymiar pańszczyzny^[8], ograniczały możliwość wychodu^[9] i ułatwiały właścicielom ziemskim starania o zwrot zbiegów^[10].

Wśród sporów nad ostatecznym kształtem instytucji ustrojowych od początku XVI wieku na podatny grunt trafiały opracowania z zakresu rzymskiego prawa publicznego. W centrum zainteresowania humanistów znajdowali się autorzy starożytni, a lektura ich dzieł miała przynieść odpowiedź, jaka winna być droga prawego i uczciwego życia oraz jakimi regułami należy się kierować we współżyciu obywatelskim i w rządzeniu państwem. Ideałem osobowości był dla humanistów nie obojętny politycznie człowiek prywatny, ale obywatel skierowany ku społeczeństwu i państwu; człowiek wychowany na wzorach antycznych powinien być użyteczny dla drugiego tak w relacjach międzyludzkich, jak i w aktywnej służbie państwowej^[11]. Idee humanistyczne pojawiły się najpierw we Włoszech, w kraju przodującym wówczas w rozwoju społecznym (gospodarczym, politycznym, kulturalnym), a wielość systemów politycznych

⁶ “Cavet autem idem Rex ut Regis electio sit libera, conventu ad hoc idem edicto,” w *ibidem*, 245.

⁷ “Skarga poddanego na pana,” w *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 6, *Decreta in iudiciis regalibus tempore Sigismundi I Regis Poloniae a. 1507–1531 Cracoviae celebratis lata ex actis originalibus in archivo regni Galiciae Cracoviensi asservatis*, red. Michał Bobrzyński (Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1880), 131 – 132.

⁸ “De laboribus kmethonum,” w *Volumina Legum*, t. 1, 178; “Kmethones unum diem, plus minusve septimanatim laborent,” w *ibidem*, 179.

⁹ “De filiis kmethonum,” w *ibidem*, 119; “Kmethones quot annuatim de villa mittendi,” w *ibidem*, 122; “De filiis kmethonum,” w *ibidem*, 134.

¹⁰ “De fugitivis kmethonibus,” w *ibidem*, 119; “De kmethone fugitivo repetendo tam de Regalibus, quam non regalibus bonis,” w *ibidem*, 126; “De rusticis extra Regnum laboratum non mittendis,” w *ibidem*, 134; “De salvis conductibus per Capitaneos non dandis kmethonibus terrigenarum,” w *ibidem*, 137; “De colonis fugitivis restituendis,” w *ibidem*, 167; “Poena contra rusticos vagos,” w *ibidem*, 177; “De kmethonibus fugitivis,” w *ibidem*, 178; incip. “Consulentes fugis kmetonibus,” w *ibidem*, 258.

¹¹ Por. Marek Kuryłowicz i Wojciech Witkowski, *Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim. Tekst łaciński, przekład oraz komentarz historyczno-prawny* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997), 231.

istniejących w poszczególnych republikach miejskich^[12] skłaniała do rozważań nad rozwiązaniami ustrojowymi starożytności grecko-rzymskiej. We Włoszech ukształtował się bowiem – jako wynik m.in. dawnych walk cesarstwa Hohenstaufów z papieżem, ułatwiających emancypację poszczególnych komun miejskich – specyficzny typ państw, które można nazwać państwami miejskimi, gdyż tworzyły się wokół ośrodków miejskich, przy czym ośrodki silniejsze podporządkowywały sobie ośrodki słabsze. Oprócz republik, takich jak Florencja i Wenecja, istniały monarchie, takie jak Mediolan, Werona i Turyn. Jednak w większości tych państw – na co zwraca uwagę W. Rolbiecki – w przeciwieństwie do dawnych państw funkcjonujących na zasadzie klasycznie feudalnych do głosu dochodziły stosunkowo szerokie kręgi osób, które czuły się odpowiedzialne za ich losy^[13]. Zaangażowanie w sprawy publiczne wymagało niekiedy zdobycia stopnia naukowego: etatowi urzędnicy stanowili zwłaszcza w Rzymie stosunkowo liczną grupę, a uzyskanie doktoratu z prawa było dla nich czymś w rodzaju zawodowego wykształcenia^[14]. Z drugiej strony idee humanistyczne, w tym recepcja dorobku kulturalnego starożytności, nie zawsze w największym stopniu rozwijane były na uniwersytetach. Nową platformą ich kształtowania i propagowania jawią się towarzystwa naukowe – akademie, a założycielem jednej z nich był autor tytułowego dzieła.

2 | Giulio Pomponio Leto – działalność i publikacje

O wielu szczegółach życia Giulia Pomponia Leto (1428–1497) nie mamy dostatecznych wiadomości; nie jest nawet znane jego włoskie imię. Urodził się w Teggiano w Kalabrii, prawdopodobnie jako nieślubny syn Giovanniego hrabiego Sanseverino^[15]. Pierwszy okres swego życia – do ok. 1450 r. – spędził

¹² Zob. szerzej: Peter Burke, *Kultura i społeczeństwo w renesansowych Włoszech*, tłum. Wojciech Kwiryn Siewierski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991), 178 i n.

¹³ Waldemar Rolbiecki, *Akademie włoskie w latach 1454–1667* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977), 45.

¹⁴ Burke, *Kultura i społeczeństwo w renesansowych Włoszech*, 182.

¹⁵ Ludwig Pastor, *History of the Popes from the Close of the Middle Ages: Drawn from the Secret Archives of the Vatican and Other Original Sources*, vol. 4, second edition (London: K. Paul, Trench, Trubner, 1899), 41 – 42.

w Salerno u swego naturalnego brata, księcia Roberta di Sanseverino. Następnie wyjechał na studia na uniwersytet rzymski, który od głównej siedziby, Palazzo della Sapienza, zaczął być z czasem zwany Sapienzą. Pozostawał tam pod opieką naukową Lorenza Valli (którego z czasem zastąpił na stanowisku profesora retoryki), a po jego śmierci (1457 r.) Pietra Oddo de Montopoli. Około 1464 r., już jako profesor gramatyki, założył stowarzyszenie, zwane dziś najczęściej Accademia Pomponiana (dalej: Akademia), określane wówczas kilkoma nazwami: Sodalitas Quirinalis (nazwa pochodzi od domu założyciela na Kwirynale), Religiosa et litteraria sodalitas Quirinalis, Accademia Quirinalis, Accademia Romana^[16], potem także Sodalitas Esquilinalis (zwana tak od drugiego domu Leto, otrzymanego od przyjaciół po zburzeniu domu na Kwirynale) i Religiosa sodalitas Sancti Victoris et Sociorum in Viminalis. Główną treścią działalności Akademii były próby wskrzeszenia kultury starożytnego Rzymu, zwłaszcza jego języka, literatury, teatru, form życia publicznego i obrzędów religijnych, a pod względem intensywności tych prób wyróżniała się na tle innych powstających w tym czasie akademii^[17]. Założyciel Akademii był bowiem wielkim znawcą i miłośnikiem starożytnej literatury rzymskiej i rzymskiego teatru: Plauta i Terencjusza. Badał także materialne pomniki kultury rzymskiej – ruiny, zwłaszcza napisy na nich, a także katakumby^[18]. Według sformułowania W. Rolbieckiego na wyobraźnię Pomponia Leto i jego towarzyszy działały przy tym nie tyle wizje pierwszych chrześcijan ukrywających się w tych katakumbach, co wizje kultów pogańskich, którym katakumby także służyły^[19]. Członkowie Akademii tworzyli zresztą – jako formę zabawy – rodzaj pogańskiego kolegium kapłańskiego. Sam Pomponio Leto przybrał tytuł *pontifex maximus*, zaś jego towarzysze nazywali siebie *sacerdotes Romanae Accademiae* i przyjmowali starożytne – rzymskie lub greckie – pseudonimy, np. Filippo Buonaccorsi nazwał się Kallimachem^[20]; pseudonimem było więc także zapewne trójczłonowe rzymskie nazwisko bohatera niniejszego studium, w wersji łacińskiej Iulius Pomponius Laetus. Owe praktyki posłużyły

¹⁶ Richard J. Palermino, "The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468," *Archivum Historiae Pontificiae*, vol. 18 (1980): 120.

¹⁷ Palermino, "The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468," 121.

¹⁸ Rolbiecki, *Akademie włoskie w latach 1454–1667*, 130 i n.

¹⁹ Rolbiecki, *Akademie włoskie w latach 1454–1667*, 135.

²⁰ Rolbiecki, *Akademie włoskie w latach 1454–1667*. Członkowie Akademii datowali wszelkie zdarzenia *ab Urbe condita, regnante Pomponio pontifice maximo*. Obchodzili uroczyscie saturnalia, świętowali rocznicę śmierci Romulusa i założenia Rzymu (21 kwietnia).

jako argument na rzecz zarzutu propagowania kultury pogańskiej, który pojawił się w procesie wytoczonym w 1468 r. domniemanym spiskowcom przeciwko papieżowi Pawłowi II, wśród których znalazło się kilku członków Akademii^[21]. Proces pociągnął za sobą zawieszenie działalności Akademii, ale już wkrótce, po rozpoczęciu w 1471 r. pontyfikatu kolejnego papieża, Sykstusa IV, Akademia została ponownie otwarta, zyskując zresztą dzięki niedawnym prześladowaniom znaczny rozgłos. Po wznowieniu działalności Akademii Pomponio Leto powrócił do pracy uniwersyteckiej. W latach 1472–1473 udał się w poselstwie do Moskwy w sprawie ślubu Zofii z dynastii Paleologów z księciem moskiewskim Iwanem III, a w latach 1479–1483 w poselstwie do Niemiec.

W 1483 r. cesarz Fryderyk III wydał Pomponiowi Leto specjalny przywilej na założenie – wszakże już istniejącej – Akademii Rzymskiej, nadający jej prawo przyznawania młodym uczonym wieńców laurowych (jak czynił to dawniej senat rzymski).

Zainteresowania Pomponia Leto kulturą antyczną zaowocowały wydaniem dzieł poetów łacińskich: Marcjalisa i Lukana, historyków: Salustiusza, Scriptores Historiae Augustae, Aureliusza Wiktora, Siliusza Italika, Frontinusa (*De auae ductu Urbis Romae*), a także gramatyków: Warrona (*De lingua Latina*) oraz Festusa (*De verborum significatione*). Wydał ponadto komentarze do dzieł Wergiliusza oraz *De cultu hortorum* Kolumelli. On sam był autorem pracy z zakresu historii starożytnej *Romanae historiae compendium ab interitu Gordiani iunioris usque ad Iustinum tertium*, przedstawiającej dzieje Rzymu od śmierci Gordiana III do czasów synów Herakliusza^[22], jednak jego najbardziej znanym dziełem jest krótki traktat *De Romanorum magistratibus, sacerdotiis, iurisperitis et legibus*. Jako najwcześniejsza praca podająca w syntetycznej formie podstawowe informacje dotyczące rzymskiego prawa publicznego i historii ustroju traktat cieszył się ogromną

²¹ Oprócz Pomponia Leto i Filippa Buonaccorsi (domniemanego przywódcy) oskarżeni zostali: Mariano Veneto zwany Glaukosem i Pietro zwany Petreiušem. Leto trafił w 1468 r. do więzienia w rzymskim zamku św. Anioła; zarzut wyznawania religii pogańskiej starał się zbić, przypisując sobie autorstwo mów na cześć Matki Boskiej oraz traktatu o nieśmiertelności duszy, ale oskarżony o pederastię z pewnym wenecjaninem, swym uczniem, usprawiedliwiał się przykładem Sokratesa (Rolbiecki, *Akademie włoskie w latach 1454–1667*, 122).

²² Leto był też autorem podręcznika *Grammaticae compendium* oraz pracy *De romanae Urbis vetustate*, rodzaju przewodnika po rzymskich zabytkach (Palermينو, "The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468," 122).

popularnością i doczekał się licznych wydań^[23]. Jako druk samoistny ukazał się w Wenecji w 1493 r., publikowany był ponadto – poza zbiorami zawierającymi inne dzieła Pomponia Leto – wraz z podobną pracą pióra Andrei Domanica Fiocco (piszącego pod pseudonimem Lucius Fenestella) *De magistratibus sacerdotisque Romanorum* (Basileae: Apud Thomam Volsum, 1532) oraz w zbiorach różnych rozpraw z zakresu prawa rzymskiego. O popularności dzieła także w Polsce świadczą cztery wydania w Krakowie: w 1507, 1512, 1518 i 1544 r.:

1. *Pomponij Leti de romanorum Magistratibus, Sacerdotijs, Iurisperitis: et legibus*, kart 13 nlb., in 4° [Cracoviae, Haller 1507];
2. *Pomponij Leti de Romanoru[m] magistratib[us] Sacerdotijs, Iurisperitis: et legib[us] libellus. Cum no[n]nullis additio[n]ib[us] ex Henrici Bebelij Justingensis Poetae laureati commentarijs que facil[em] ad excellentes quosq[ue] hystoriographos aditum prebent*, kart 17, in 4° [Cracoviae 1512, drukarnia Unglera];
3. *Pomponii Laeti de Romanorum Magistratibus, Sacerdotiis, Iurisperitis et legibus libellus*, kart 16, in 4°. Na końcu pracy znajduje się adnotacja o miejscu i roku wydania: *Impraessum Graccoviae per Hieronymum Vietorem Anno Christi 1518, Mense Iunio*. Edycja ta posłużyła do powoływania fragmentów dzieła w niniejszym opracowaniu; w tym celu wprowadzono numerację stron – nieuwzględnioną w oryginale – poczynając od pierwszej strony po karcie tytułowej.

Czwarte wydanie traktatu z 1544 r. nie zachowało się w żadnej z polskich bibliotek, nie jest notowane w centralnym katalogu starodruków i – według ustaleń J. Kolendo – również w publikowanych katalogach wielkich bibliotek znajdujących się poza granicami Polski ani też w katalogach poloników, które tam są; o jego istnieniu wiadomo wyłącznie z życiorysu krakowskiego prawnika Stanisława Aichlera (ok. 1520–1585) zamieszczonego w pracy Jana Daniela Andrzeja Janockiego z 1776 r.^[24] Swą bibliografię literatury polskiej Janocki opracował, wykorzystując zbiory Biblioteki Załuskich, która po upadku państwa polskiego została wywieziona do Sankt Petersburga

²³ Jerzy Kolendo, „Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera,” *Meander* 41, z. 3–4 (2006): 221.

²⁴ Jan Daniel Andrzej Janocki, *Ianociana sive clarorum atque illustrium auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, t. 1 (Varsaviae et Lipsiae: apud Michaellem Groellium, 1776), 15

i włączona do Biblioteki Cesarskiej w Sankt Petersburgu. Poważna część książek z Biblioteki Załuskich uległa przy tym zniszczeniu lub rozproszeniu; Teodor Wierzbowski, profesor Cesarskiego Uniwersytetu w Warszawie, w swym opracowaniu katalogu poloników z XV i XVI wieku wydanym w 1891 r. odnotował w Bibliotece Cesarskiej w Sankt Petersburgu obecność wydania Pomponia Leto tylko z 1518 r. Tymczasem właśnie edycja z 1544 r. zasługiwałaby na szczególną uwagę badaczy jako zawierająca komentarz Aichlera: wedle informacji Janockiego Aichler opatrzył pracę Pomponia Leto swoimi uczonymi uwagami (*eruditis annotatiunculis suis conspersum*). Ów komentarz, jak podkreśla J. Kolendo, stanowiłby pierwszą pracę napisaną w Polsce dotyczącą rzymskiego prawa publicznego, a nawet pierwszą pracę poświęconą historii świata starożytnego^[25].

Skoro jednak pozytywnych rezultatów nie przyniosła kwerenda zarówno J. Kolendo, jak i autorki niniejszego opracowania, warto skupić się na pozostałych, dostępnych krakowskich edycjach pracy Pomponia Leto. Cztery wydania tytułowego traktatu muszą bowiem świadczyć o jego dużej popularności, zapewne nie tylko w środowisku krakowskim. Wprawdzie rzymskie prawo publiczne nie było podstawową materią zajęć uniwersyteckich z zakresu prawa rzymskiego (które zresztą do przybycia na Uniwersytet Krakowski w 1542 r. Pedra Ruiz de Moros – Piotra Rojzjusza – odbywały się niezbyt regularnie), skoncentrowanych na prawie prywatnym, to jednak wiadomo, że w 1509 r. traktat był czytany i komentowany przez Grzegorza ze Stawiszyna (na Wydziale Nauk Wyzwolonych Uniwersytetu Krakowskiego)^[26].

Dzieło Pomponia Leto należy do bardzo popularnej wówczas kategorii *antiquitates*. Do jego powstania przyczyniły się z pewnością prace autora związane z wydawaniem tekstów historyków łacińskich, a także z komentowaniem dzieł Wergiliusza, a zwłaszcza z pracami nad tekstami Warrona *De lingua Latina* oraz Festusa *De verborum significatione*. Zdaniem J. Kolendo te dwa ostatnie utwory leksykalne zbierające ogromną ilość materiału dotyczącego *antiquitates* mogły wpłynąć na ukształtowanie się warsztatu

²⁵ Kolendo, "Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera," 225.

²⁶ "Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis, cz. 1 (1487–1563)," wyd. Władysław Wisłocki, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1886 (*Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, seria I, t. IV), 88.

badawczego Pomponia Leto^[27]. Poczynając bowiem już od XV, a zwłaszcza od XVI wieku, bardzo rozbudowane były studia nad tzw. starożytnościami – *antiquitates*, zajmujące się badaniem różnych przejawów życia ludzi starożytnych. Do *antiquitates* należały zagadnienia z zakresu historii ustroju, wojskowości, życia religijnego, szeroko pojmowanej kultury materialnej i duchowej oraz życia codziennego, a wreszcie z zakresu geografii historycznej. Studia te rozwinęły się z badań filologicznych zasadzających się na poszukiwaniach rękopisów autorów antycznych, wydawaniu ich tekstów oraz pracy egzegetycznej, a podsumowaniem tych badań były przede wszystkim bogate komentarze, zamieszczane w wydaniach poszczególnych autorów greckich i łacińskich^[28]. Oprócz komentarzy powstawały jednak „samoistne” prace, których cechą jest układ systematyczny, obecny także w traktacie Pomponia Leto.

Swoje dzieło Pomponio Leto zadedykował niejakiemu M. Pantagathusowi – jednemu z członków swej Akademii; pod tym pseudonimem kryje się prawdopodobnie Giovanni Baptista Capranica, siostrzeniec kardynała Domenica Capranica^[29].

Traktat podzielony został na cztery części; podział ten wynika przede wszystkim z tytułu, w treści bowiem nie zawsze występuje wyraźne wydzielenie poszczególnych części. Ma to miejsce w przypadku dwóch ostatnich części, rozpoczynających się wskazaniem autora i tematyki: *Pomponius Laetus de sacerdotiis* [...] oraz *Pomponii Laeti de legibus libellus*. Poszczególne części różnią się objętością: po obszernej części pierwszej dotyczącej urzędów następuje znacznie krótsza część poświęcona rzymskim prawnikom. Trzecia pod względem zarówno kolejności, jak i objętości jest część dotycząca kapłanów, z uwzględnieniem problematyki religii Rzymu archaicznego. Ostatnia część pracy posłużyła przybliżeniu wybranych źródeł prawa rzymskiego – *leges*, a ich leksykon poprzedzony został wyjaśnieniem podstawowych pojęć z zakresu prawa. Na całość składają się krótkie, opatrzone tytułami rozdziały.

²⁷ Kolendo, “Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera,” 221.

²⁸ Jerzy Kolendo, “Badania nad *antiquitates* w Polsce. Od Jana Zamoyskiego do Stefana Cybulskiego,” *Łacina w Polsce*, nr 5–6 (1997): 11 – 12.

²⁹ Palermino, “The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468,” 141.

3 | Urzędy rzymskie w świetle traktatu Pomponia Leto

W części dotyczącej urzędów mają one następujący układ: *De regibus* (królowie), *De maiestate regis* (majestat królewski), *De senatoribus* (senatorowie), *De potestate senatus et plebis* (władza senatu i plebsu), *De interrege* (interreks), *De duumviris* (duumwirowie), *De praefecto urbis* (prefekt miasta), *De praefecto praetorio* (prefekt pretorianów), *De praefecto annonae* (prefekt annony, tj. urzędnik odpowiedzialny za dostawy zboża do Rzymu), *De praefecto vigilum* (prefekt straży miejskiej), *De praefecto in militia* (dowódca w wojsku), *De praefecto legionis* (dowódca legionu), *De praefecto castrorum* (komendant obozu wojskowego), *De praefecto fabrorum* (nadzorca rzemieślników towarzyszących oddziałom wojska), *De consulibus* (konsulowie), *De dictatore et magistro equitum* (dyktator i dowódca jazdy), *De quaestoribus* (kwestorzy), *De tribuno plebis* (trybun ludowy), *De tribunis militum* (trybunowie wojskowi), *De aedilibus* (edyłowie), *De censoribus* (cenzorzy), *De decemviris* (decemwirowie), *De proconsulibus* (prokonsulowie), *De praetoribus et decemviris et curatoribus viarum, et triumviris, et quinqueviris, et centumviris* (pretorzy, decemwirowie, nadzorcy dróg publicznych, treswirowie, pięcioosobowe kolegia, centumwirowie), *De procuratore Caesaris* (pełnomocnik cesarza).

W wywodzie na temat rzymskich urzędów autor wyszedł zatem od omówienia godności królewskiej i atrybutów majestatu królewskiego (m.in. purpurowa szata, asysta 12 liktorów – s. 1–2), a następnie zwrócił uwagę na powstanie i kompetencje senatu. Po rozdziale dotyczącym interreksa (pełniącego obowiązki króla podczas bezkrólewia) znalazło się miejsce na wzmiankę o utworzeniu przez króla Tulliusza Hostiliusza duumwirów dla orzekania w sprawach zagrożonych karą śmierci i o procesie Horacjusza (s. 2–3). Z zapowiedzi w tytule nie zawsze od razu wiadomo, o który urząd chodzi. I tak dopiero z lektury rozdziału zatytułowanego *De decemviris* czytelnik dowiaduje się, że traktuje on o decemwirach powołanych w celu spisania prawa (owocem ich prac była Ustawa XII tablic), a nie o decemwirów *stlitibus iudicandis*, tj. kolegium 10 sędziów; ci ostatni są wzmiankowani w rozdziale poświęconym m.in. pretorom. W tytule tegoż rozdziału pojawili się ponadto *tresviri* (oryginalna pisownia: *triumviri*) bez bliższego sprecyzowania, o które trzyosobowe kolegium chodzi. Z treści rozdziału wynika, iż autor uwzględnił dwa urzędy o wspólnej nazwie *tresviri*: *monetales* (zajmujący się nadzorem nad mennicą) i *capitales*

(zajmujący się nadzorem nad więzieniami, nadzorujący wykonywanie wyroków śmierci), sugerując się, być może, podobnym – jak twierdzi – czasem ich powstania. W tym samym rozdziale omówieni zostali również inni urzędnicy z wyrazem *vir* w nazwie: poza wspomnianymi wyżej decemwirami *stlitibus* (w tekście: *litibus*) *iudicandis* znaleźli się *quatuorviri* (*curatores viarum*) i *quinqueviri*. Przykładów dość pobieżnych zestawień różnych urzędów i ich funkcji można zresztą znaleźć więcej. Oto w kilku sąsiednich rozdziałach autor uwzględnił bardzo różne urzędy i funkcje wojskowe o odmiennych kompetencjach i różnego pochodzenia (także pod względem chronologii), połączone tylko nazwą prefekta: *urbis, praetorio, annonae, vigilum, militum, legionis, castrorum, fabrorum*. Zapewne tego rodzaju ujęcie to owoc stosowania metody filologicznej, czy jednak słuszne jest stwierdzenie J. Kolendo, że „Traktat Pomponiusa Laetusa stanowi niejako produkt uboczny prac związanych z wydawaniem tekstów historyków łacińskich [...], komentowaniem dzieł Wergliusza, a zwłaszcza pracami nad tekstami Warrona *De lingua latina* oraz Festusa *De verborum significatione*”^[30]? Sformułowanie „produkt uboczny” sugeruje, iż Pomponio Leto opracował swe dziełko na podstawie informacji zaczerpniętych z wydawanych bądź komentowanych dzieł autorów starożytnych, samodzielnie zestawionych. Powołuje się on zresztą kilkakrotnie na innych jeszcze autorów (z reguły bez precyzyjnego wskazania fragmentu), takich jak G. Valgius, Waleriusz Antias, Dionizjusz z Halikarnasu, Askoniusz Pedianus czy Diodor (*notabene* nie posiłkuje się ani razu wydanymi przez siebie tekstami Salustiusza czy *Scriptores Historiae Augustae*). Kilkakrotnie natomiast sięga do rzymskiego prawnika Sekstusa Pomponiusza; obszerny fragment pracy tego autora zatytułowanej *Enchiridion* został włączony do drugiego tytułu I księgi *Digestów* Justyniańskich *De origine iuris et omnium magistratuum et successione prudentium* (D. 1,2,2). Ten właśnie fragment stanowi źródło znacznej części rozważań Pomponia Leto poświęconych rzymskim urządóm. Autor powtarza za nim informację o ich kompetencjach i czasie powstania, dodając pomijane zwykle w tekstach prawniczych rozważania o etymologii ich nazw, co zawdzięczać należy znajomości dzieł rzymskich gramatyków. Przykładowo tytuł „*rex*” pochodzi, według niego, od czasownika „*regere*” („*Vocabulum a regundo deductum est*” – s. 1); liktorzy zostali nazwani od „*ligare*” – „*wiązać*” („*Romulus [...] eos a ligandis hominibus [...] Lictores*

³⁰ Kolendo, „Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera,” 221.

appellavit” – s. 1), konsulowie – od „consulere”, tj. „mieć pieczę” („Consules dicti [...] a consulendo, id est providendo” – s. 5), zaś kwestorzy – od „inquirere”, tj. poszukiwania (pieniędzy – „Quaestores ab inquirenda et servanda publica pecunia dicti sunt” – s. 6). W części dotyczącej urzędów ujawnia się jakże częste zamiłowanie autora do metody filologicznej, jednak porównanie treści jego wywodów ze wspomnianym wyżej fragmentem *Enchiridion* Pomponiusza – prawnika – nie pozostawia wątpliwości co do obfitego czerpania informacji z tego właśnie źródła.

4 | Pomponio Leto o rzymskich prawnikach

Inspiracja wywodami Sekstusa Pomponiusza – czy raczej dosłowne zapożyczenie, bez powołania się tym razem na źródło – widoczna jest jeszcze dobitniej w drugiej części traktatu poświęconej prawnikom rzymskim. Cały bowiem rozdział *De iurisperitis* stanowi nieco skrócone powtórzenie treści zawartej w Pomp. D. 1,2,36–47. Jak widać, autor nie musiał się trudzić wyławianiem informacji o prawnikach z dzieł historycznych, skoro informacje te można znaleźć w jednym miejscu, a o skali zapożyczenia niech zaświadczy poniższe zestawienie obejmujące początek rozważań Pomponia Leto na temat najśłynniejszych prawników z dwoma paragrafami *Digestów*:

Pomponio Leto, <i>De magistratibus...</i>	Pomp. D. 1,2,36–37 ^[31]
Publius Papyrius primus apud Romanos regias leges in unum contulit. Ab hoc Appius Claudius Regilianus decemvir, cuius maximum consilium in XII tabulis conscribendis fuit. Post hiis eiusdem familiae Appius Claudius Centunanus, qui viam Appiam stravit, et aquam Claudiam induxit, et de Pyrrho in urbem non recipiendo sententiam tulit. actiones scripsit, et primum de usurpationibus, qui liber non extat. Idem, R, litteram invenit, unde Valesii Valerii et Fufii Furii dicti sunt (s. 13).	§36. Fuit autem in primis peritus Publius Papirius, qui leges regias in unum contulit. Ab hoc Appius Claudius, unus ex Decemviris, cuius maximum consilium in duodecim tabulis scribendis fuit. Post hunc Appius Claudius eiusdem generis maximam scientiam habuit; hic Centemmanus appellatus est. Appiam viam stravit, et aquam Claudiam induxit et de Pyrrho in urbe non recipiendo sententiam tulit; hunc etiam actiones scripsisse traditum est primum de usurpationibus, qui liber non exstat: Idem Appius Claudius, qui videtur ab hoc processisse, R litteram invenit; ut pro Valesii Valerii essent, et pro Fusiis Furiis.

³¹ Tekst łaciński *Digestów* został oparty na edycji: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 1, *Institutiones. Digesta*, red. Theodor Mommsen i Paul Krüger (Berolini: Weidmann, 1954).

Fuit post his maximae scientiae Symphronius cognomento Cata, Deinde C. Scipio Nasica Optimus a senatu iudicatus cui publice domus in sacra via data est, quo facilius consuli posset. Deinde Q. Mutius, qui ad Carthaginienses missus est legatus, cum essent duae tesserae positae, una pacis, altera belli, arbitrio sibi dato utrum vellet referret Romam, utramque sustulit, et ait, Carthaginienses petere debere utrum mallet accipere (s. 13).	§37. Fuit post eos maximae scientiae Sempronius, quem populus Romanus <i>sofon</i> appellavit; nec quisquam ante hunc, aut post hunc hoc nomine cognominatus est. Gaius Scipio Nasica, qui Optimus a senatu appellatus est; cui etiam publice domus in sacra via data est, quo facilius consuli posset. Deinde Quintus Mucius, qui ad Carthaginienses missus legatus, quum essent duae tesserae positae, una pacis, altera belli, arbitrio sibi dato, utram vellet, referret Romam, utramque sustulit et ait, Carthaginienses petere debere, utram mallerent accipere ^[32] .
---	---

5 | Podstawowe pojęcia prawa rzymskiego oraz ustawodawstwo

Zapóżyczeń z *Digestów* nie zabrakło także w ostatniej części traktatu, zwłaszcza w partii zawierającej objaśnienie podstawowych pojęć z zakresu prawa. Pomocny okazał się zwłaszcza pierwszy tytuł I księgi *Digestów* *De iustitia et iure* oraz tytuł trzeci tejże księgi *De legibus senatusque consultis*

³² „36. Natomiast pierwszym wśród biegłych <w prawie> był Publius Papirius, który zebrał ustawy królewskie w jedną całość. Po nim wymienia się Appiusa Claudiusa, jednego z dziesięciu mężów, któremu przypisuje się największy udział w spisaniu prawa XII tablic. Po nim największą wiedzę <prawniczą> posiadał pochodzący z tego samego rodu Appius Claudius <Caecus>, zwany Sturękim. Zbudował on drogę łączącą Rzym z Kapuą, akwedukt Claudiusa oraz wydał rozporządzenie, by nie wpuszczać do miasta Pyrrusa. Mówią, że jako pierwszy napisał monografię o przerwie terminu zasiedzenia, lecz księga ta nie dochowała się do naszych czasów. Ten sam Appius Claudius wynalazł literę «R» i przypuszcza się, że od tego czasu pisze się Valeriusze zamiast Valesiusze oraz Furiusze zamiast Fusiusze. 37. Po nich <mężem posiadającym> największą wiedzę był Sempronius, którego lud rzymski nazwał Mądrym. Takiego przydomka nikt przed nim ani po nim nie nosił. <Następnym> był Quintus Mucius, który przebywając jako poseł w Kartaginie otrzymał dwie tabliczki, jedną oznaczającą pokój i drugą oznaczającą wojnę, wraz z zapytaniem, którą z nich chciałby zanieść do Rzymu. Wówczas zabrał on obydwie i powiedział, że to Kartagińczycy powinni poprosić o tę, którą z nich woleliby otrzymać” (przekład według: *Digesta Iustiniani. Digesta justyniańskie. Tekst i przekład*, t. 1, Księgi 1–4, red. Tomasz Palmirski (Kraków: Poligrafia Salezjańska, 2013)). Przekład ten wykorzystano także w przypadku pozostałych powołanych w niniejszej publikacji fragmentów *Digestów* Justyniańskich.

et longa consuetudine. I tak, wskazując na różne podziały prawa, autor wyróżnił *ius naturale*, *ius gentium* i *ius civile* (s. 25), a objaśnienie tych pojęć zaczerpnął z fragmentu *Instytucji* Ulpiana, zamieszczonego w D. 1,1,3–4 oraz z *Definitiones* Papiniana powołanych w D. 1,1,7 pr. Na wspomnianym wyżej fragmencie autorstwa Ulpiana oparł także podział prawa na publiczne i prywatne (Ulp. D. 1,1,2), zaś znaczenie wyrazu *ius* jako miejsca wykonywania prawa i wymierzania sprawiedliwości („*locus in quo ius redditur*” – s. 26) zostało powtórzone – co tym razem autor zdawkowo zaznaczył – za komentarzem Paulusa do dzieł Sabinusa (D. 1,1,11)^[33]. Definicja pojęcia „ustawa” (*lex*) inspirowana jest – co również zostało zaznaczone – dziełem Chryzypa, a ściślej: słowami Marcjana przywołującego w D. 1,3,2 wypowiedzi Chryzypa („*Lex [...] est divinarum et humanarum rerum notitia*” – s. 26^[34]) oraz Demostenesa („*Lex donum est Dei, dogma hominum sapientium, coercitio voluntatis*” – s. 26^[35]), zaś wyjaśnienie celów ustawy to niemal dosłowne powtórzenie fragmentu Modestyna:

Pomponio Leto, *De magistratibus...*, „*Legis virtus haec est imperare, vetare, punire, permittere*” (s. 26).

Modest. D. 1,3,7: „*Legis virtus haec est imperare vetare permittere punire*”^[36].

Pomponio Leto sięgnął również do innego źródła traktującego o prawie, tj. do *De legibus* Cyncerona. I w tym wypadku nie powołał tytułu tego dzieła ani też – tym bardziej – jego fragmentów, wzmiankując jedynie – tylko raz – jego autora, przyznając mu rację w określeniu urzędnika jako mówiącego prawa („*Optime putat Cincero magistratum esse legem loquentem*” – s. 26; por. *De legibus* 3,1,2). Posłużył się ponadto sformułowaniami Cyncerona, że prawo jest czymś odwiecznym, co rządzi całym światem przy pomocy mądrych nakazów i zakazów („*Lex est aeternum quoddam, quod uniuersum mundum regit, imperandi, prohibendique sapientia*” – s. 26; por. *De*

³³ Paul. D. 1,1,11: „*alia significatione ius dicitur locus in quo ius redditur [...]*” („W nieco innym znaczeniu termin prawo używany jest również na określenie miejsca, w którym wymierzana jest sprawiedliwość”).

³⁴ Marc. 1,3,2: „prawo jest królem wszystkich rzeczy boskich i ludzkich” (por. Ulp. D. 1,1,10,2: „*Iuris prudentia est divinarum et humanarum rerum notitia*” – „Biegłość w prawie to znajomość rzeczy boskich i ludzkich”).

³⁵ Marcian. D. 1,3,2: „Ustawa jest [...] wynalazkiem i darem Boga, znajdującym swe odbicie w uchwale doświadczonych mężów”.

³⁶ „Mocą ustawy jest: nakazywać, zakazywać, zezwalać i karać”.

legibus 2,4), a także rozumem i myślą mądrej istoty („[...] *lex nostra est ratio mensque sapientis*” – s. 26; por. *De legibus* 2,4).

Po powyższych uwagach wprowadzających Pomponio Leto wymienił w porządku alfabetycznym i krótko omówił szereg ustaw rzymskich, zapewne – w jego mniemaniu – najważniejszych źródeł prawa zarówno publicznego, jak i prywatnego. Autor ograniczył się do tytułów ustaw pochodzących od imion wnioskodawców lub od przedmiotu regulacji, nie podając daty uchwalenia. Na potrzeby niniejszego opracowania zostanie omówionych kilkanaście początkowych ustaw, wyliczonych pod literami A–C, spośród wszystkich *leges*, których autor powołał 35.

Wyliczenie rozpoczyna *lex Aelia et Fufia*, dzięki której – jak twierdzi dość enigmatycznie Pomponio Leto – można było sprzeciwić się szkodliwym ustawom i która z tego powodu zasługuje na miano murów obronnych dla spokoju w państwie^[37]. To ostatnie sformułowanie zaczerpnięte zostało z mowy Cycerona przeciwko Pizonowi (4,9). Autor informuje, iż omawiana ustawa została zmieniona przez dwie z czterech ustaw uchwalonych za sprawą Klodiusza^[38]. Jedna z nich zabraniała obserwacji nieba (w celu uzyskania wróżby) w dni, kiedy mogły zbierać się komicja^[39], druga natomiast zakazywała cenzorom pominięcia przy sporządzaniu listy senatorów lub udzieleniu nagany (*ignominia*) obywatela, który nie został wobec nich oskarżony, a następnie jednomyślnie uznany za winnego^[40]. W ten sposób,

³⁷ „*Allia et Fufia lege resistebatur perniciosius legibus in civitate, quae ideo erant propugnacula et muri oculi et tranquillitatis*” (s. 26–27). Ustawa ta – a raczej dwie odrębne ustawy – pochodzi z 158 r. p.n.e.; zakazywała wnoszenia na zgromadzenie ludowe projektów ustaw przed dokonaniem wyboru urzędników, umożliwiając w ten sposób sprzeciw ze strony urzędników i trybunów ludowych. Zdaniem T. Mommsena ustawa miała na celu umożliwienie uchylenia plebiscytów przez sprawujących urzędy patrycjuszy (*Römisches Staatsrecht*, Bd 1 (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1876, Nachdr. Basel: Venno Schwabe Verlag, 1952), 127). Zob. szerzej: Giovanni Rotondi, *Leges publicae populi Romani* (Darmstadt: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1962), 288 – 289; Graham Vincent Sumner, „*Lex Aelia, Lex Fufia*,” *The American Journal of Philology* 84, nr 4 (1963): 337 – 358.

³⁸ W rzeczywistości Klodiusz był w 58 r. p.n.e. – Leto określił ten rok według nazwisk konsulów, Lucjusza Pizona i Aulusa Gabiniusza – wnioskodawcą aż 12 ustaw (Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 393 – 398).

³⁹ S. 27. Chodzi o *lex Clodia de iure et tempore legum rogandarum*, której celem było zapobieżenie przerwaniu komicjów pod pozorem niepomyślnych wróżb (Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 397).

⁴⁰ *Lex Clodia de censoria notione*. Zob. szerzej: Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 98; W. Jeffrey Tatum, „*Lex Clodia de censoria notione*,” *Classical Philology*, vol. 85 (1990): 34 – 43.

jak zauważa Pomponio Leto, ograniczona została cenzura, owa nauczycielka życia i umiarkowania (*magistra vitae et modestiae* – s. 27). Lex Aurelia, której wnioskodawcą był pretor Aureliusz Kotta, dokonywała podziału stanowisk sędziowskich pomiędzy senatorów, ekwitów i *tribuni aerarii*^[41]. Wnioskodawcą kolejno omawianej ustawy był Marek Aciliusz Glabrio; lex Acilia nie zezwalała oskarżonemu o przestępstwo nadużycia władzy urzędniczej, zwłaszcza w postaci przywłaszczenia publicznych pieniędzy *repetundae*, na przerywanie procesu i jego wznowianie po trzech dniach (*comperendinatio* – s. 27)^[42], zaś wnioskodawcą pierwszej ustawy dotyczącej tego przestępstwa był L. Pizon^[43]. Jako kolejna alfabetycznie wymieniona jest lex annoniana (s. 27), a właściwie – jak należy przypuszczać – lex Clodia frumentaria z 58 r. p.n.e., zgodnie z którą zboże, sprzedawane wcześniej za opłatą 6 1/3 asa za korzec, miało być rozdawane za darmo^[44]. Tematyka następnej ustawy zadecydowała o jej usytuowaniu w części na literę A – lex Annaria, choć jej rzeczywisty tytuł to lex Villia annalis; jak zaznacza Pomponio Leto, określiła ona wiek uprawniający do ubiegania się o urzędy (s. 27)^[45]. Wymieniona kolejno lex Aeterma, a raczej lex Aeternia Tarpeia z 454 r. p.n.e., związana była z dawnym zwyczajem orzekania grzywien w postaci wołów lub owiec: wartość owcy została w tej ustawie określona na 10 asów, zaś wartość wołu na 100 asów (s. 27)^[46]. Ostatnia z ustaw na literę A to lex Aquilia, której przedmiotem – jak nazbyt ogólnie ujął to autor – były: podstęp (*dolus malus*), sprzeniewierzenie (*fraus*), oszustwo (*deceptio*) i zawiść (*simultas* – s. 27)^[47]. Kolejnym wnioskodawcą ustawy jest Cincjusz, a zatytułowana od jego imienia ustawa (a raczej plebiscyt)

⁴¹ Lex Aurelia iudiciaria z 70 r. p.n.e. dotyczyła podziału miejsc na liście sędziów w procesach cywilnych i przed trybunałami karnymi – *quaestiones perpetuae* (Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 369).

⁴² Chodzi o lex Acilia repetundarum z 123/122 r. p.n.e. Zob. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 312 – 313.

⁴³ Chodzi o lex Calpurnia de repetundis z 149 r. p.n.e. uchwaloną z inicjatywy trybuna ludowego Lucjusza Kalpurniosza Pizona, wprowadzającą dla rozpatrywania spraw o *repetundae* pierwszy stały trybunał karny – *quaestio de repetundis* i regulującą postępowanie przed tym trybunałem (Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 312 – 313).

⁴⁴ Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 398.

⁴⁵ Wymieniony plebiscyt z 180 r. p.n.e. określał ponadto kolejność sprawowania urzędów (*certus ordo magistratuum*). Zob. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 278.

⁴⁶ Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 200.

⁴⁷ Pomponio Leto, s. D 2v. Zastanawia fakt, iż autor nie wskazał najważniejszego zagadnienia regulowanego przez lex Aquilia, tj. wyrządzenia szkody. Zob. szerzej: Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 241.

zakazywała przyjmowania darowizn przez obrońcę za prowadzenie sprawy („ne quis ob causam orandam donum pecuniamve acciperet” – s. 27)^[48]. Pod nazwą *lex Calpurnia pecuniaria*, której wnioskodawcą – jak zaznacza autor – jest Lucjusz Kalpurniusz Pizon, kryje się plebiscyt ze 149 r. p.n.e., bardziej znany jako *lex Calpurnia de repetundis*. Pominięcie przez Pomponia Leto tego bardziej znanego tytułu, a także ogólnie stwierdzenie, iż ustawa ta wprowadzała obok innych kar karę pieniężną (s. 27), nie pozwala czytelnikowi na poznanie jej istoty, tymczasem jest ona tożsama z wymienioną już wcześniej *lex Calpurnia de repetundis*, która poza ustanowieniem trybunału karnego dla przestępstwa *repetundae* wprowadzała sankcję finansową^[49]. Wnioskodawcą kilku kolejnych omawianych ustaw jest Korneliusz (trybun Gajusz Korneliusz, choć Pomponio Leto określa go jako konsula, w dodatku zmieniając jego imię na Aulus – s. 27). Jedna z nich miała zakazać udzielania pożyczek posłom zagranicznym („ne quis legatis exterarum nationum pecuniam expensam ferret”)^[50], druga ograniczała uprawnienia senatu do dyspensowania od mocy obowiązującej ustaw^[51], trzecia nakazywała pretorom wykonywanie wymiaru sprawiedliwości w oparciu o ich edykty^[52]. Opisana przez Pomponia Leto treść czwartej *lex Cornelia*, przypisywanej przezeń już innemu wnioskodawcy z tego rodzaju („a Cornelio quodam lata”), odpowiada natomiast postanowieniom *lex*

⁴⁸ Por. Cicero, *De oratore* 2,71; Cicero, *Ad Atticum* 1,20; Livius, *Ab Urbe condita* 34, 4. *Lex Cincia de donis et muneribus* z 204 r. p.n.e. zakazywała ponadto ogólnie przyjmowania darowizn powyżej pewnej, nie znanej bliżej kwoty. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 261 – 262.

⁴⁹ Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 292.

⁵⁰ Celem ustawy, a właściwie *rogatio*, było położenie kresu praktyce zaciągania przez zagranicznych posłów pożyczek – często na wygórowany procent – w celu pozyskania pieniędzy na łapówki za możliwość uzyskania dostępu do senatu lub pozyskania senatorskiego poparcia dla swoich wniosków. Posłowie ci niekiedy pożyczali pieniądze od tych samych senatorów, których mieli przekupić (Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 371; Koen Verboven, “Caritas nummorum. Deflation in the Late Roman Republic?”, *Münstersche Beiträge zum Antiken Handelsgeschichte* 16, z. 2 (1997): 55.

⁵¹ „Ne quis in Senatu legibus solveretur, nisi ducenti affuissent, ne quis cum solutus esset intercederet, cum de ea re ad populum ferret”, 27 – 28). Intencją wnioskodawcy było nawet odebranie senatowi możliwości dyspensowania i przywrócenie tego uprawnienia ludowi. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 370.

⁵² „Ut praetores edictis suis ius dicerent”, 28. Chodzi o plebiscyt z 67 r. p.n.e. mający na celu ograniczenie nadużyć i arbitralności magistratury w wykonywaniu władzy sądowej. Rotondi, *Leges publicae populi Romani*, 371.

Cornelia de sicariis et veneficis Lucjusza Korneliusza Sulli z 81 r. p.n.e.^[53] Wśród ustaw na literę C znalazła się jeszcze lex Cassia, przypisywana przez Pomponia Leto Aulusowi Kasjuszowi Longinowi, w myśl której głosowanie na zgromadzeniu ludowym winno odbywać się za pomocą tabliczek^[54].

Po wyliczeniu i krótkim omówieniu rzymskiego ustawodawstwa autor skierował pożegnalne słowa do adresata dzieła, wyrażając nadzieję, że – mimo że jest skromne pod względem objętości, to jednak przyniesie pożytek czytelnikom:

Haec habui, M. Panthagathe, quae de magistratibus, et sacerdotiis, et legibus compendiose scriberem, ut ex eo compendio aliqua ad nostros utilitas perveniat, et ita depinxisse opinor, ut ante oculos velut in tabella posuerim. Scribant alii diffusius. Pomponio satis est placere suis (s. 30)^[55].

6 | Wnioski

Ograniczona objętość traktatu, którego autor w przystępny sposób objaśnił najważniejsze instytucje prawno-ustrojowe starożytnego Rzymu, była niewątpliwie jednym z czynników, które przesądziły o jego popularności, przejawiającej się w aż czterokrotnej edycji tego dzieła w Polsce. Innym czynnikiem musiała być także, na co zwrócono już uwagę, aktualność

⁵³ Powołana ustawa ustanawiała, jak wskazuje Pomponio Leto, karę śmierci dla sprawców, którzy w celu popełnienia krewnobójstwa zaopatrzyli się w broń („qui parricidi causa telo accincti sint”, 28). O słusznym spostrzeżeniu Pomponia Leto co do sankcji świadczy sformułowanie, iż w procesie przed *quaestio* orzekano co do „głowy” oskarżonego, tj. co do jego życia – „de capite quaerere”. Zob. szerzej np. Krzysztof Amielińczyk, *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011).

⁵⁴ „Qua populus per tabellam suffragia ferret”, 28. Plebiscyt z 137 r. p.n.e. stanowił o tajności głosowania nad wyrokami karnymi wydawanymi przez zgromadzenie ludowe (oprócz spraw o *perduellio*).

⁵⁵ „Oto, co miałem do napisania, M. Pantagatusie, o urzędnikach, godnościach kapłańskich i ustawach w sposób skrótowy, aby z tego zbioru wynikała dla naszych <czytelników> jakaś korzyść, i – jak miemam – przedstawiłem to tak, jakbym przed oczyma umieścił w tabeli. Inni niech piszą obszerniej. Pomponiowi wystarczy, że zadowolili swoich” (przekład własny).

tematyki prawno-ustrojowej w Polsce u progu kształtowania się parlamentaryzmu. Brak jest wprawdzie w traktacie jakichkolwiek odniesień do współczesności – nie było z pewnością intencją autora dawanie pouczeń co do rozwiązań ustrojowych ani władcom włoskim, ani tym bardziej zagranicznym – należy jednak zgodzić się z konkluzją J. Kolendo, że tekst humanisty włoskiego, który dotyczył kompetencji poszczególnych urzędów i eksponował rolę władzy królewskiej oraz senatu, mógł być odczytywany jako aluzja do stosunków polskich^[56]. Aktualny program reform politycznych pojawił się zresztą w pracy Stanisława Zaborowskiego, wydanej w Krakowie w tym samym roku, co pierwsza edycja pracy Pomponia Leto (w tej samej drukarni Hallera), zatytułowanej *Tractatus de natura iurium et bonorum regis et de reformatione Regni ac eius reipublicae regimine*. Jako warunek powodzenia reform autor wskazał egzekucję dóbr koronnych i określenie zasad ich alienacji; zwrócił także uwagę na zakres władzy i obowiązki króla, piętnował upadek obyczajów, przyznając Kościołowi podstawową rolę w ich naprawie, poruszył wreszcie zagadnienie wojny przeciwko nie-wiernym jako czynnik naprawy Rzeczypospolitej^[57]. W wydanej znacznie później rozprawie *De senatu Romano libri II* (Venetiis 1563) Jan Zamoyski wyraził nadzieję, że podjęty przez niego temat nie tylko przyczyni się do zrozumienia dzieł pisarzy antycznych, ale będzie też użyteczny dla kierujących Rzeczpospolitą^[58]. Sukces wydawniczy zapewniło dziełu Pomponia Leto podjęcie problematyki rzymskiego prawa i ustroju przede wszystkim w okresie republiki – szlachta polska postrzegала prawo rzymskie znane z kodyfikacji justyniańskiej jako prawo cesarskie oraz jako czynnik wzmacniający władzę królewską, za to widziała siebie jako spadkobiercę i kontynuatora rzymskiej tradycji republikańskiej; dzieła poświęcone temu okresowi w dziejach Rzymu spotykały się zatem z życzliwym przyjęciem. Samo określenie państwa jako rzeczypospolitej – *res publica* – nawiązywało do rzymskiej tradycji ustrojowej, znanej choćby z dzieł Cyncerona.

⁵⁶ Kolendo, "Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera," 231.

⁵⁷ Praca S. Zaborowskiego została wydana przez Michała Bobrzyńskiego, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 5 (Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1877). Zob. szerzej: Antoni Klinger, *Stanisława Zaborowskiego program naprawy Rzeczypospolitej* (Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1987).

⁵⁸ K. 1b. Tekst łaciński wraz z przekładem na język polski został opublikowany przez Kuryłowicza i Witkowskiego, *Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim. Tekst łaciński, przekład oraz komentarz historyczno-prawny*.

Pisząc o popularności tytułowego traktatu, trudno nie zauważyć, że zdecydował o niej przede wszystkim przystępny sposób przedstawienia instytucji prawno-ustrojowych starożytnego Rzymu, a na ową przystępność wpłynęło z kolei posłużenie się fragmentami *Digestów* Justyniańskich, zwłaszcza tych adresowanych do początkujących adeptów wiedzy prawniczej, pochodzących z księgi I. Z jednej strony można bowiem mówić o przydatności tekstów historycznych dla zrozumienia praktyki prawnej, z drugiej – o przydatności tekstów prawniczych dla pragnących w pełni zrozumieć prace starożytnych historyków i gramatyków. Nie bez powodu – o czym była już mowa – traktat Pomponia Leto był prezentowany słuchaczom nie Wydziału Prawa, ale Wydziału Nauk Wyzwolonych Uniwersytetu Krakowskiego.

Bibliografia

- Amielańczyk, Krzysztof. *Lex Cornelia de sicariis et veneficis. Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom 81 r. p.n.e.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011.
- Burke, Peter. *Kultura i społeczeństwo w renesansowych Włoszech.* Tłumaczenie Wojciech Kwiryn Siewierski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1991.
- Janocki, Jan Daniel Andrzej. *Ianociana sive clarorum atque illustrium auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, t. 1, Varsaviae et Lipsiae: apud Michaellem Groellium, 1776.
- Klinger, Antoni. *Stanisława Zaborowskiego program naprawy Rzeczypospolitej.* Zielona Góra: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1987.
- Kolendo, Jerzy. “Badania nad *antiquitates* w Polsce. Od Jana Zamoyskiego do Stefana Cybulskiego.” *Łacina w Polsce*, nr 5–6 (1997): 11 – 86.
- Kolendo, Jerzy, “Pierwsza wydana w Polsce książka o historii Rzymu. Traktat *De Romanorum magistratibus* Pomponiusa Laetusa i komentarz do niego pióra Stanisława Aichlera.” *Meander* 41, z. 3–4 (2006): 220 – 232.
- Kuryłowcz, Marek i Wojciech Witkowski. *Rozprawa Jana Zamoyskiego o senacie rzymskim. Tekst łaciński, przekład oraz komentarz historyczno-prawny.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- “*Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis*, cz. 1 (1487–1563),” wyd. Władysław Wisłocki. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1886. *Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce*, seria I, t. IV.

- Mommsen, Theodor. *Römisches Staatsrecht*, Bd 1, Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1876, Nachdr. Basel: Venno Schwabe Verlag, 1952.
- Palermينو, Richard J. "The Roman Academy, the Catacombs and the Conspiracy of 1468." *Archivum Historiae Pontificiae*, vol. 18 (1980): 117 – 155.
- Pastor, Ludwig. *History of the Popes from the Close of the Middle Ages: Drawn from the Secret Archives of the Vatican and Other Original Sources*, vol. 4, second edition. London: K. Paul, Trench, Trubner, 1899.
- Rolbiecki, Waldemar. *Akademie włoskie w latach 1454–1667*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977.
- Rotondi, Giovanni. *Leges publicae populi Romani*. Darmstadt: Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim, 1962.
- Sumner, Graham Vincent. "Lex Aelia, Lex Fufia." *The American Journal of Philology* 84, nr 4 (1963): 337 – 358.
- Tatum, W. Jeffrey. "Lex Clodia de censoria notione." *Classical Philology*, vol. 85 (1990): 34 – 43.
- Verboven, Koen. "Caritas nummorum. Deflation in the Late Roman Republic?" *Münstersche Beiträge zum Antiken Handelsgeschichte* 16, z. 2 (1997): 40 – 78.

